

me ne može biti opravdanje, jer su protekle gotovo tri godine od skupa do izlaska zbornika, što je više nego dovoljno za predaju rukopisa od tridesetak stranica. I ovdje se potvrdilo, na žalost ili na sreću, da mnoga pitanja vezana uz Pavlinovića ostaju otvorena ili zato što problemi nisu jasno uočeni i postavljeni ili zato što nisu dobili valjane odgovore.

Tomislav Markus

BENEDIKTA ZELIĆ-BUČAN, Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i don Mihovil Pavlinović, Split, 1992., 248 str.

Knjiga B. Zelić-Bučan nije monografija, već zbirka članaka, koji su većinom ranije objavljeni (uglavnom u razdoblju 1970.—1974.), a neki članci su ovdje objavljeni prvi put. Prilozi obrađuju različite teme, ali su shvaćeni, što je istaknuto u naslovu, kao dio jedinstvenoga povijesnog fenomena, koji autorica, slijedeći historijsku tradiciju, naziva hrvatskim narodnim preporodom u Dalmaciji s Mihovinom Pavlinovićem kao središnjom osobom. U jednom od članaka (»Neka prijeporna pitanja u vezi s političkim djelovanjem Mihovila Pavlinovića«, 174.) tvrdi se da je »hrvatski narodni preporod u Dalmaciji« trajao u drugoj polovici 19. stoljeća. Međutim, »narodni preporod« nije nikada u Dalmaciji (kao ni u bilo kojem području gdje se pojavio i razvio hrvatski nacionalizam) postojao. Postupna politička afirmacija hrvatskih nacionalističkih snaga (1830.—1850.) u banskoj Hrvatskoj, 1860.—1880. u Dalmaciji i nešto kasnije u Istri stvara iluziju da je riječ o obnovi (ili preporodu) nacionalnih vrijednosti. Iluzija se stvara već u svijesti suvremenika nalazeći mjesto u povijesnim izvorima, a kasnije ju preuzimaju historičari bez analize i dokazivanja. »Preporod«, u hrvatskom slučaju, jest samo jedna etapa, na razini partikularnog ili grupnog nacionalizma, u povijesnom razvoju hrvatskog nacionalizma i to, svakako, najvažnija etapa. Stoga je irelevantno pitanje vremenskog trajanja preporoda, ali ne i vremenskog trajanja partikularnoga hrvatskog nacionalizma.

U predgovoru, pisanom za ovu priliku, a ne u ranije vrijeme, autorica iznosi zanimljivu tvrdnju o obilježjima istraživanja nekih (trebalo je navesti njihova imena ne zbog političke prozivke, nego zbog znanstvenih razloga) autora: »Pri tome (istraživanju tzv. narodnog preporoda u Dalmaciji — T. M.) su neki autori pisali pristrano, ako ne uvijek s izrazito antihrvatskih, a ono svakako ne s hrvatskih gledišta, pa je tako lik Mihovila Pavlinovića u njihovim prikazima i ocjenama imao negativan predznak« (5.). Tvrdnja je, bez sumnje, točna, ali se nameće pitanje zašto bi pisanje s hrvatskih (što god ona značila ili trebala značiti) gledišta bilo, per se, bolje od pisanja s antihrvatskih ili nehrvatskih gledišta. To može biti bolje iz okvira određenoga političkog sustava, ali iz znanstvenog okvira nikako, jer i hrvatsko i antihrvatsko (srpsko, jugoslavensko ili neko treće) gledište podrazumijeva izrazitu i, u izvedbi, vrlo jaku emocionalnu identifikaciju s određenim sustavom vrijednosti, koji je izvorno neznanstvene provenijencije. Time znanost (p)ostaje sektor političko-ideološke fronte, a drastične konzekvence tog načela pokazali su totalitarni režimi 20. stoljeća (u koje ulazi i druga ili boljševička Jugoslavija). Konkretno, pisanje s antihrvatskih gledišta dovodilo je do vulgarizacije (ponekad i

demonizacije) Pavlinovićevih shvaćanja i političkog djelovanja, ali pisanje s hrvatskog stajališta mora neminovno rezultirati većom ili manjom idealizacijom Pavlinovića, što je jedno od obilježja većine članaka u knjizi B. Zelić-Bučan, ali i jedna od metoda njezina povijesnog istraživanja. Netočni zaključci, koji su nastali kao posljedica takve metode, ne mogu biti kompenzirani osobnom hrabrošću s obzirom na vrijeme pisanja priloga.

Knjiga je tematski podijeljena na dva dijela. Prvi dio obuhvaća teme koje obrađuju ono što autorica naziva hrvatski narodni preporod u Dalmaciji, a drugi dio se bavi različitim oblicima političko-ideološke djelatnosti Mihovila Pavlinovića (što je, u manjoj mjeri, prisutno i u prvom dijelu). Najveći dio članaka pisan je u razdoblju 1962.—1973. i ima određeno didaktičko obilježje, jer je namijenjen i široj kulturnoj javnosti (6.—7.).

Članak »Luka Botić i regimenta 'Ne boj se' pod utjecajem srpske nacionalne propagande« (11.—23.) prvi put je objavljen 1971. U razmatranju političkih stavova članova regimente autorica ističe da su oni bili jezgra koja je, već u prvoj polovici 50-ih godina 19. stoljeća, počela težiti preporodu hrvatskog naroda u Dalmaciji (11.). Detaljno se opisuje stav prema Srbiji i srpskoj propagandi sa zaključkom da su gotovo svi članovi, oko 1854., bili omamljeni srpskom nacionalnom mišlju, jer su čitali Karadžićeva djela i prihvatili ideju o srpstvu svih štokavaca (18.—20.). Točniji od ovih tvrdnji, izvedenih iz doslovne interpretacije izvora, jest zaključak da su Pavlinović i Botić doživljavali Srbiju kao zemlju nacionalne slobode sa širokom unutrašnjom autonomijom (14.—15.) što je potencirano tadašnjim teškim političkim okolnostima u Habsburškoj monarhiji (22.). Slijedi analiza djelovanja i utjecaja franjevacca u sklopu srpske propagande (20.—22.), pri čemu se prihvaća teorija samostalnosti Jugoslavije, po kojoj je franjevac I. Jukić utjecao na članove regimente da prihvate misao o srpstvu, koje će ujediniti i osloboditi južno slavenstvo (22.).

U članku »Pogledi na nacionalno pitanje u Dalmaciji godine 1860/61.« (25.—37.), objavljenom 1973., daje se kratak pregled dotadašnjih rezultata historijskih istraživanja o razvoju nacionalne ideje u Dalmaciji 60-ih i 70-ih godina 19. stoljeća sa zaključkom da historičari nisu istraživali razvoj nacionalne misli 1860./61. kao poseban problem, već su naglasak stavljali na problem aneksije (26.—27.). Autorica analizira ukupno 27 dopisa i pisama iz Dalmacije, koji su objavljeni u *Prozoru* u prva tri mjeseca 1861. i smatra da se, kao nacionalna imena, u njima pojavljuju hrvatsko, slavjansko, slovinsko, jugoslavenstvo, srpsko, srpsko-hrvatsko i dalmatinsko ime (27.). Slijedi kratka analiza Pavlinovićevih nacionalnih shvaćanja iznesenih u odgovoru Borelliju (29.—30.), pismu S. Ivičeviću (30.—31.) i članku »La questione croato-dalmata« u kojem Pavlinović povezuje prirodno i državno pravo za opravdanje aneksije (31.—34.). Iz obrade izvora proizlazi da velika većina narodnih prvaka, uključujući i Pavlinovića, upotrebljava hrvatsko ime kao nacionalnu oznaku većine dalmatinskog stanovništva, dok je srpsko ime vrlo slabo poznato (34.—35.). U razmatranju odnosa između slavenstva/jugoslavenstva i hrvatstva osnovna je tvrdnja da su Pavlinović i drugovi, od 1862., napustili hrvatsku platformu u političkom djelovanju i nastupali pod slavenskim, odnosno jugoslavenskim imenom, zbog tadašnjih političkih okolnosti (35.—36.). Međutim, ovdje nije riječ o napuštanju hrvatstva, nego o njegovu potiskivanju u pozadinu, što je kasnije upravo Pavlinović često isticao. Zelić-Bučan misli da je jačanje srpske nacionalne propagande dovelo Pavlinovića do uvjerenja o romantičnoj iluzornosti slavenstva i jugoslavenstva, koji uspravljaju hrvatsku nacionalnu svijest pa ih je napustio i vratio se hrvatstvu (36.—37.). Takva interpretacija (koju nalazimo i u drugim člancima) ne može objasniti činjenicu da je Pavlinović do kraja života imao pozitivan stav prema slavenskoj i jugoslavenskoj ideji, čije su osnovne odrednice ostale iste — nenacionalne vrijednosti slavenskih

i južnoslavenskih nacija, koje tendiraju suradnji na različitim razinama iz interesa, a ne iz emocionalnih razloga. Nakon 1866. Pavlinović ne napušta slavensku i jugoslavensku ideju, ali stavlja hrvatsko ime u prvi plan, jer je shvatio da slavenstvo i jugoslavenstvo ne može biti relevantan hrvatski odgovor na velikosrpsku propagandu, koja tretira Dalmaciju kao primorje buduće »velike Srbije«. Metodološki se članku može prigovoriti na određenoj jednostranosti, jer se nacionalna misao ne može valjano objašnjavati bez analiziranja kulturnih, pravnih i socijalnih vrijednosti.

U članku »Ekonomska osnova političkog programa Narodne stranke u Dalmaciji« (39.—52.), objavljenom 1972., prikazuje se položaj Dalmacije za vrijeme meteačke, francuske i austrijske vlasti s tvrdnjom o postupnom osiromašivanju Dalmacije (39.), što je teško prihvatljivo zbog činjenice da je ekonomska bijeda stoljetna konstanta te pokrajine, koja se može prevladati (i počinje se prevladavati) tek s razvojem masovnog turizma. Autorica analizira osnovne privredne grane u Dalmaciji (39.—44.), ističući da prvo mjesto, po važnosti, ima poljoprivreda, a slijede ribarstvo, pomorstvo, ekstenzivno stočarstvo, trgovina, obrt i industrija. Nadalje se ispituje utjecaj ekonomskih faktora na političko povezivanje i grupiranje u Dalmaciji, na izborne rezultate 1861.—1870. (44.—49.) i Pavlinovićeva razlikovanje socijalnih grupa (50.—52.).

U članku »Poteškoće oko financiranja 'Narodnog lista'« (53.—68.), objavljenom 1965., analiziraju se financijski problemi *Narodnog lista* i njihovi uzroci. Problemi su nastali već u prvoj godini (55.) s kasnijim produžecima (60.—64.) do dolaska J. Biankinića (68.). Ističe se Pavlinovićev materijalni doprinos u održavanju lista (56.—59., 62.—64.).

U članku »Politička pozadina ideoloških sukoba u redovima vodstva Narodne stranke u Dalmaciji« (69.—93.), objavljenom 1991., autorica polazi od ispitivanja pojmova liberalizma, klerikalizma i katolicizma upozoravajući na pomutnju u određivanju ovih pojmova i smatrajući da je liberalizam ideologija kapitalizma (69.) čime će se teško pridonijeti objektivnijem utvrđivanju i objašnjavanju složenog fenomena liberalizma. Apsolutna jednoznačna definicija bilo kojeg fenomena, pa tako i liberalizma, nije moguća, ali je nužno poznavanje liberalne tradicije (koju jedan Lenjin, sa svojim razlikovanjem »liberalnog« i »imperijalističkoga kapitalizma«, sigurno nije imao). Historičar, koji, bar u osnovnim odrednicama, poznaje tu tradiciju, staru tri i pol stoljeća, teško će se odlučiti na harmonično povezivanje ili, čak, identificiranje građanskog i liberalnog sustava vrijednosti, jer su oni bitno inkompatibilni. Liberalizam polazi od pojedinca i ostaje kod njega, a građansko društvo polazi od mase i ostaje kod mase, što, dakako, ne isključuje povijesne povezanosti liberalnog i građanskog sustava vrijednosti. U analizi »kapitalizma« (misli se, vjerojatno, građansko društvo) upotrebljava se marksistička metoda uz isticanje položaja proletarijata (69.—70.). Pisac se trudi pokazati značaj »liberalizma« u Dalmaciji smatrajući da se mogao razvijati samo indirektno preko bečkog središta zbog nerazvijenosti pokrajine (71.). Uzroci sukoba u vodstvu Narodne stranke bili su u različitom odnosu prema liberalizmu kod svećenstva (negativan stav) i građanskih intelektualaca (pozitivan stav) (71.). To nije točna tvrdnja, jer liberalizma u tadašnjoj Dalmaciji nema, i to iz dva razloga: 1. liberalizam je nacionalno indiferentan pa nacionalisti ne mogu biti liberali i 2. liberalizam je religiozno indiferentan, a u Dalmaciji gotovo svi pridaju veliko značenje vjeri (ne nužno na političkoj razini, kao Mihovil Pavlinović). Tada se pod »liberalizmom«, ako se misli na određene pojave u Dalmaciji, ne shvaća vjerska indiferentnost, već tendencija nepovezivanja religije i politike (npr., Miho Klaić), ali ne iz načelnih uvjerenja, nego zbog političkih okolnosti (održavanje srpsko-hrvatske suradnje). S druge strane, nacionalizam isključuje konzervativnost, pa je promašen trud mnogih historičara da po svaku cijenu pronađu »liberalnu« i »konzervativnu« struju u politič-

kim zbivanjima tadašnje Dalmacije. Osim toga, liberalizam, koji se zalaže za vlast manjine (a ne većine) nipošto ne mora biti suprotnost konzervativizmu. Autorica smatra da je Pavlinović imao seljačku konzervativnost s nepovjerenjem prema novim idejama (73.), ali ističe da Pavlinovićevo katoličanstvo nije značilo klerikalizam, ultramontanstvo i zagovaranje papine nepogrešivosti, već borbu za slobodu Crkve i kulturno-idejnu orijentaciju (79.—82.). Značajna metoda u istraživanju je nacionalni dualizam po kojem su se građanski intelektualci (naziv, uostalom, nije najsretnije odabran) zadržali na općenitom uvjerenju da nisu Talijani, nego Slaveni (74.—75.), pa je glavni uzrok sukoba priklanjanje svećenstva uz čisto hrvatski program (80.—81.). Dosta mjesta je posvećeno Pavlinovićevu odnosu prema srpskoj propagandi (86.—92.) uz dobro razumijevanje Pavlinovićeve shvaćanja političkog naroda (91.—92.), ali i uz neke pogreške — npr., srpska nacionalna propaganda želi slavenskom idejom spriječiti afirmaciju hrvatske nacionalne ideje među dalmatinskim katolicima (88.—89.). Kada bi to bilo jedino obilježje slavenske (i jugoslavenske ideje), Pavlinović je ne bi imao do kraja života. Zaključak je da su sve ideološke grupacije, unatoč trzavicama, nastavile raditi zajedno u korist hrvatskih nacionalnih interesa (92.—93.). Osnovna metoda rada je strogo razlikovanje idejno-kulturnih od političko-nacionalnih sukoba (89.), što je diskutabilno, jer idejno-kulturni sukobi mogu biti, i često jesu, dio nacionalnih sukoba.

Članak »Ostavština Mihovila Pavlinovića« (97.—108.) podastire podatke o sudbini Pavlinovićevih pisama, članaka, rukopisa i bilježaka (97.—98.), navodi značajnije članke (98.—99.) te korespondenciju i ukazuje na njezino značenje (100.—105.) uz lako prihvatljiv zaključak da se tvrdnje o Pavlinoviću trebaju zasnivati na izvornome materijalu, a ne na predrasudama (101.).

Članak »Prilog diskusiji o Mihovilu Pavlinoviću« (109.—118.), objavljen 1963., polemizira sa stavovima V. Novaka, kojima dominira crno-bijela koncepcija razlikovanja »zaslužnog« Nodila i »destruktivnog« Pavlinovića (109.) uz prešućivanje osnovnih podataka (110.—111.). Autorica analizira izvore na koje se Novak poziva i pokazuje da se Pavlinović ne može optužiti zbog klerikalizma i hrvatskog šovinizma (111.—118.).

U članku »Pitanje političkog lika Mihovila Pavlinovića« (119.—125.), objavljenom 1965., analiziraju se kontradiktorni stavovi o Pavlinoviću u historijskim istraživanjima (119.—120.), Pavlinovićeve političke koncepcije (121.—123.) i Pavlinovićevo pismo S. Ivičeviću iz 1871. o srpsko-hrvatskim odnosima (123.—125.).

Članak »Gajo Bulat i Mihovil Pavlinović, Prilog poznavanju nutarnjih idejnih i političkih suprotnosti i sukoba u redovima vodstva Hrvatske narodne stranke u Dalmaciji« (127.—150.), objavljen 1973., komparira djelatnost Bulata i Pavlinovića — Bulat je stranački političar, naklonjen kalkulacijama i čestim kompromisima, dok je Pavlinović nacionalni ideolog, kome je više stalo do afirmacije moralnih načela u politici (137.—139., 150.). Točna je tvrdnja da su se Klaić i Bulat više oslanjali na dobivanje vladinih koncesija, a manje na svijest i snagu hrvatskog naroda, za razliku od Pavlinovića (136.), ali riječ je o teoretskom opredjeljenju, jer slabost hrvatskog nacionalizma, objektivno determinirana, rezultira politikom mrvice i vjerom u vladine koncesije. Beč može lako negirati sve teško postignute uspjehe hrvatskih nacionalista u Dalmaciji. To znači da je i Pavlinović, u praksi, morao vjerovati u vladine koncesije.

U prvom dijelu članka »Iz dopisivanja Eugena Kvaternika i Mihovila Pavlinovića« (151.—172.), objavljenom 1971., daje se pregled osnovnih događaja u Habsburškoj monarhiji i Hrvatskoj do 1867. (151.—156.) s posebnim osvrtom na hrvatsko-srpske odnose (155.—158.), a zatim se analiziraju problemi izra-

ženi u korespondenciji između Pavlinovića i Kvaternika (159.—172.). Treba upozoriti na neke netočne ocjene u prvom dijelu članka — habsburška je dinastija bila jedina spona između zemalja Habsburške monarhije (153.), čl. XLII./1861. bio je temelj Nagodbe 1868. (154.), Hrvatski sabor 1861. nije shvatio dalekosežnost zaključka o »srpskom narodu u Trojedinj kraljevini« (155.). U članku »Neka prijeporna pitanja u vezi s političkim djelovanjem Mihovila Pavlinovića« (173.—206.) analizira se Pavlinovićevo značenje u Narodnoj stranci i u Dalmaciji općenito (174.—178.), odnos prema dalmatinskim Srbima (178.—185.) i bosansko-hercegovačkom pitanju (201.—206.) uz dobro objašnjenu širu povijesnu specifikaciju (185.—201.). Autorica ispravno smatra da prodor na Istok (odnosno Jugoistok) nije bila bitna odrednica habsburške vanjske politike prije kraja 60-ih godina 19. stoljeća (188.—189., 197.—198.). Za Pavlinovića ustvrđuje da nije služio austrijskim, nego hrvatskim interesima, bez obzira na to što se kasnije ponovno pokazala nemogućnost pomirenja habsburških i hrvatskih interesa (204.—206.).

U članku »Mihovil Pavlinović — ideolog i apostol hrvatstva u Dalmaciji« (207.—223.), objavljenom 1978., prikazuje se poseban položaj Pavlinovića u Dalmaciji uz navođenje jezičnog problema (207.—211.), slavenstva i jugoslovenstva (213., 215.), Programa iz 1869. (213.—215.) te bosanskog pitanja (217.—220.).

Sve članke objavljene u ovoj knjizi karakterizira dobro poznavanje izvora i literature uz umjeren i trezven ton kakav je, na ovim prostorima, uvijek potreban. Povremeno idealiziranje Pavlinovićeve lika ostaje daleko od neukusne glorifikacije i panegirika. Šteta što se autorica, u metodološkom pogledu, ograničava uglavnom na istraživanje političko-ideoloških vrijednosti u Pavlinovićevoj sustavu hrvatske nacionalne ideologije, bez bližeg istraživanja povijesnih procesa, koji su utjecali na oblikovanje pravne, kulturne, religiozno-moralne i socijalne strukture u Dalmaciji općenito i u Pavlinovićevoj ideologiji posebno.

Tomislav Markus

TEREZA GANZA-ARAS, Politika 'novog kursa' dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića, Split, 1992., 396 str.

Početak 20. stoljeća još je jednom pokazao svu težinu problema s kojima se susretala stoljetna Habsburška monarhija. Tradicionalni sukobi oligarhijskih slojeva Mađarske (mađarskog plemstva) i Austrije (dinastije, birokratskih i vojnih krugova) nisu skinuti s dnevnog reda (čak idu prema svojoj kulminaciji), a u toku druge polovice 19. stoljeća sve veće značenje dobivaju moderni oblikratski slojevi, izraženi u obliku nacionalnih težnji. Neriješena nacionalna pitanja postala su temeljni problemi dvojne monarhije. Hrvatski prostori nisu bili izuzetak u općim tendencijama.

Knjiga Tereze Ganze-Aras stavlja u središte istraživanja političke procese u Dalmaciji na početku 20. stoljeća, posebno razdoblje 1903.—1905. Riječ je o doktorskoj disertaciji, napisanoj prije dvadesetak godina, koja nije mogla biti objavljena u vrijeme boljševističkog sustava. Knjiga ima visoku tehničku razinu, tj. vrlo kvalitetnu znanstvenu aparaturu s opširnim bilješkama, popi-